

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יד, תשכ"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שקדתי על לימודי בתבונה ודעת, ונפשי בתורה הנגלית
מבינה ושומעת (שם, כורך ספרים)
והסולח לחטאות ועוונות, ישמרנו מן השגגות, ויטהר את כל
המחשבות והעשתונות, ויצילנו מכל מיני אסונות
(שם, שתי לחם)

(הסיום יבוא)

חיים רבין

על האטימולוגיה *

א

הגיזרון או האטימולוגיה הוא המדע העוסק בקשרי
מוצא של מלים באותה הלשון, או בלשונות הקרובות זו לזו
קרבת מוצא. מדע זה הוא עתיק יומין. ימיו אולי כימי
האנושות הם. על כל פנים עדים אנו למחשבה אטימולוגית
גם בתרבויות הקדומות ביותר, שחיי המחשבה בהן ידועים
לנו. בתנ"ך יש מספר רב של הסברי שמות — של אנשים
ושל מקומות — המבוססים על אטימולוגיה. אחד מן
הדיאלוגים של אפלטון, בשם קרטילוס, מנסה להתחקות
על משמעותן הראשונית של מלים בהיעזרו בגיזרון. בתלמוד
ובמדרשים רבות הן הדרשות המשתמשות בגיזרון, כדי
להוכיח איזה דבר או כדי לקשור קשרים בין מושגים. זהו
הגיזרון הקדם-מדעי, שקוראים לו גם "אטימולוגיה עממית".
הוא משתמש בדמיונות, שהם לעתים אמיתיים ולפעמים

* שידור בקול ישראל.

כוזבים, בלי שיוכל להבחין בין האמיתי לכוזב. המפתח להבחנה זו ניתן בידינו למן המאה השמונה-עשרה ואילך לרגל התפתחות השיטות המודרניות, החושפות את החוקים, שעל פיהם ניתן להכיר גיזרון של אמת ולדחות גיזרון כוזב, אף אם הוא מושך אותנו מטעמים רגשיים או אידיאולוגיים. וולטר הצרפתי התלוצץ ואמר בשעתו, כי "באטימולוגיה אין לתנועות כל חשיבות, ולעיצורים יש חשיבות מועטת ביותר". אך במדע הגיזרון החדש יש ערך רב מאוד גם לעיצורים וגם לתנועות, ואי-התאמה של אות אחת לחוקים הגיזרניים מונעת את איש המדע מלקבל את הגיזרון המוצע לו. מן הצד האחר האטימולוגיה העממית עדיין רווחת בקרב העם. ניתן לומר, שבתחום זה מתהלכים דברי שטות והבאי יותר מבכל מקצוע אחר. נכון הוא, שבשביל רוב האנשים עיסוק של בידור הוא. על כל פנים אמונה טפלה בענייני גיזרון אינה מזיקה לגוף או לנפש, כמו למשל, אמונה טפלה בענייני בריאות או בענייני חברה ומדיניות.

אחת האמונות הטפלות הנפוצות ביותר היא, שיש בעברית שרשים, שהם קרובים זה לזה, הואיל והם דומים באותיותיהם, וכן האמונה המסתעפת מזו, שיש משמעות כלשהי לחל"ק שרשים. אמנם קיימים בעברית שרשים, שנוצרו על ידי הוספת אות לשרשים אחרים, כגון תרם מן השורש רוט. יש אף שרשים דומים, שמשמעויותיהן דומות. אך אלה הם יוצאים מן הכלל, ואיש המדע לא יקבל דעות על קשר כלשהו בין שרשים, בלי שיהיו לו הוכחות ברורות. למעשה, מה שאנו קוראים שורש אינו אלא אשליה, אף

על פי שיש בה תועלת מרובה בהוראת הדקדוק. בלשון
 יש רק מלים; אך אנו אומרים על מלים הדומות
 מבחינות מסוימות, שהן בעלות שורש אחד. המלים כתב,
 מכתב, מכתבה, למשל, גזורות בלי ספק משורש אחד, וידיעת
 משמעות השורש עוזרת לנו בהבנת המלים, אך אם ניקח את
 המלים סִפֵּר, סִפָּר, סָפַר, אין כנראה ביניהן כל קשר גיורוני.
 אותו דבר ניתן לומר על המלים אָרַז, אָרַז, אָרִיזָה. מילוני
 לשון המקרא מביעים זאת על ידי שהם מפרידים בין
 שרשים המורכבים מאותן האותיות. אך מאחר שאנו עושים
 זאת, הרינו גוזלים מאת השורש כל מעמד בלשון! הרי אין
 משמעות לאותו צירוף של שלוש או ארבע אותיות, אם יש
 בו קבוצות של מלים, השונות ורחוקות זו מזו במשמעויותיהן.
 יש גם הרבה מלים עבריות, שאין להן שורש כלל, כגון:
 אב, אם, בית. אך אם אני גוזר מהן מלים אחרות כמו:
 אבהי, אימהי, לביית, הרי כביכול יצרתי להן שרשים. ע"י
 יצירת שם הפעולה מִפּוֹי נוצר שורש עברי למלה הזרה מִפָּה.
 כאן הדברים ברורים, שהרי אנו דנים במלים בנות זמננו.
 אך אין לדעת, כמה מלים זרות, שנכנסו ללשון בימי קדם,
 פיתחו שרשים בדרך זו.

אחת התוצאות השליליות של אמונתנו העיוורת
 בחשיבותו של השורש הוא חוסר הדיק הרווח בחברתנו
 בשימוש של המלים עצמן. קורה, למשל, תכופות, שממציאים
 מלה חדשה כדי לציין גוון של משמעות, שלא היה לו
 ביטוי עד כה. אך מיד מתחילה מלה מחודשת זו להתערב
 בשימוש המלים הקיימות מאותו ה"שורש" ולהסיג את גבולן,

ובמקום להעשיר את הלשון באות מלים חדשות אלה ומגדילות
את המבוכה. ככה חודשו ידע, כנס ליד ידיעה, כינוס, אך
מי מבדיל עוד כיום בין ידע, לידיעה, או בין כנס לכינוס?
למען התפתחות לשוננו מוטב שנפיץ את ידיעת
האמת, והיא, שבלשון יש מלים, ושכל קשרי הגיזרון
והמשמעות הם רק בין מלים, בעוד השורש אינה אלא
פיקציה. בזאת ייפלו מאליהם גם יתר היצורים המדומים:
השרשים הקרובים והשרשים האחים, והאטימולוגיות על פי
חלקים של שרשים. במקום לעסוק באלה — נוכל להתעמק
במחזה המקסים של צמיחת משפחות כאלה לא רק ממלים
שבמלאי המקורי של הלשון, אלא אף ממלים מחודשות
שהתאזרחו בה מקרוב. כן נלמד, כיצד מלה אחת ממשפחה
כזאת יכולה — אחרי ששינתה במקצת את משמעותה —
להצמיח משפחה חדשה משל עצמה, או כיצד יכולה גם
משמעות מיוחדת של מלה קיימת להיפרד ו"לגדל בנים
ובנות". כבר הזכרתי את השורש תרם. הרי תרומה אינה
בעצם אלא הרמה והגבהה, ובייחוד הרמת הקרבן לפני
הקרבתו. מכאן עברה המלה לציין את הקרבן עצמו. השם
תרומה הוליד פועל חדש תרם, החל על הבאת התרומה.
וממנו צמחו התרמה, תורם, מתרים. המלה ספר, גבול, צמחה
כנראה מן הפועל (שנשתמר בערבית) ספר, נסע ממקום
למקום. מן השם ספר נגזר השם מספר, שמשמעותו במקרא
לעיתים עדיין קרוב למובן של גבול, אך בעיקר היא מסמנת
את הכמות ואת היחידות, שהכמות נקבעת על פיהן:
המספרים. בזמננו יצרו את הפועל החדש למספר, כלומר

לרשום מספרים על דברים. מפועל זה כבר החלה להסתעף משפחת מלים חדשה. הפועל סַעַד שמר עד ימינו על המשמעות הפשוטה תמך, חיזק. בין שימושים אלה יש גם סעד לבו, כלומר חיזק את קיבתו וקרביו על ידי אכילה, אכל. ברבות הימים התרגלו הבריות לומר סעד סתם במקום סעד לבו. שימוש זה הוליד את המלים סעודה, מסעדה. אולם בלשון הערבית הודגשה בעיקר סעידת הרוח, חיזוק ההרגשה הטובה, וכה נתייחדה בלשון זו המשמעות של אושר, נחת רוח.

הדוגמאות שהבאתי מראות לנו, שהגיזרון אינו אלא אספקט אחד של חקר צמיחת המלים. לחקר זה יש גם אספקטים אחרים: תולדות הלשון ומדע המשמעות, הנקרא בלועזית סמאנטיקה. כל גיזרון שתוצע יש לבדקו לאור מה שידוע לנו על תולדות הלשון ועל תולדות המלים. כאן כדאי להזכיר במיוחד את ספרו של פרופ' יחזקאל קוטשר "מלים ותולדותיהן", שהובאו בו דוגמאות מאלפות להשתלשלות המלים בתולדות לשוננו העברית. בייחוד יש לבדוק כל גיזרון לפי האפשרויות, שעמד עליהן מדע הסמאנטיקה. זהו מדע שהתפתח מאוד בעולם, ואילו אצלנו רק התחיל להשתרש. מבוא קצר לתחום זה ניתן למצוא בחוברת "גלגולי משמעות" מאת מ' אלטבאואר, שהופיע בסידרת "לשוננו לעם". חלק חשוב של תולדות הלשון הוא מגעה עם לשונות זרות. מגע זה משתקף בשאילת מלים, בשאילת משמעויות וביצירת מלים עבריות לפי דוגמת מלים זרות. יש בלשוננו כמה אלפי מלים זרות, שחדרו אליה עוד

לפני תחייתה לפני 80 שנה. הן נראות לנו כעבריות לכל דבר, ויש בהן מלים הדומות מאוד לשרשים עבריים. אך במלאכת הגיזרון יש להיזהר ולהקפיד על מוצאן זה של המלים. גם המלים, שנוצרו מתוך העברית עצמה, יש בהן משום עניין לחוקר הגיזרון להתגדר בו, ועל כך ידובר בפרק הבא.

נחמיה אלוני

חתיכה, חתיכות

(גם חתיך, חתך, חתכה)

השורש חתך מופיע במקרא לראשונה בספר דניאל (ט, כד) בבניין נפעל: "נחתך על עמך", והוא בו מלה בודדת. לעומת זאת הוא שכיח מאוד במשנה.

השם חתיכה אינו נמצא במקרא, אלא בלשון רז"ל. והיא יכולה להיות קטנה מאוד ויכולה להיות גדולה מאוד, וההוראות המסתעפות הימנה היו לשני הכיוונים גם יחד. ובשעה שהחתיכה נפרדת מן השלם, הריהי נהפכת לנושא העומד ברשות עצמו, ויש לה הוראות מיוחדות. במאמר זה מבקש אני לבאר את ההוראות המסתעפות והנדירות של המלה חתיכה.

א. חתיכה = חתיכת בשר, מנת בשר
החלק הנפרד מן השלם נהפך ליחידה בפני עצמה,